

**Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
Історичний факультет**

Бондар С. С., Карасевич А. О.

Історія політичної думки

Навчальний посібник для гуманітарних факультетів

Умань 2015

Рецензенти:

Токовенко О. С. – доктор філософських наук, професор, декан факультету суспільних наук і міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара;

Кривошеїн В. В. – доктор політичних наук, професор кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Лист №1/11- 3257 від 11 березня 2014 р.)**

Історія політичної думки. Навчальний посібник – Укладачі: Бондар С.С., Карасевич А. О. – Умань : РВЦ «Софія», 2015. – 455 с.

Пропонований навчальний посібник розкриває історію політичного вчення, починаючи із Стародавнього світу і до сьогодення, аналізує суть і форми політичного життя, зміст і напрями розвитку політичних процесів та інститутів як вітчизняного політичного знання, так і основних здобутків світової політичної культури.

Посібник розрахований на студентів і магістрантів, викладачів, усіх тих, кому не байдужий цивілізаційний аспект висвітлення політичної мудрості минулих і сучасних поколінь.

ЗМІСТ

У політологічній літературі існують різні підходи до вивчення історії політичних вчень. Проте більшість авторів викладають історію політичної

думки в хронологічному (часовому) аспекті, виходячи з узвичаєної періодизації історії: давній світ, середньовіччя, новий і новітній часи. При будь-якому підході акцентується увага на тісний зв'язок політичних вчень минулого із сучасністю. Знання минулого допомагає краще зрозуміти теперішнє. Не випадково і сьогодні, вже у XXI ст. ми продовжуємо аналізувати тексти видатних мислителів минулого і навіть ведемо із ними полеміку. Так, видатний сучасний австрійський філософ Карл Поппер (1902-1994) у своїй книзі «Відкрите суспільство та його вороги» полемізує з Платоном стосовно його «політичної програми». К. Поппер зазначає, що коли він звертається до минулого, аналізована ним проблема стає проблемою сучасності.

Політична думка своїм корінням іде в глибоку історію. Вона пов'язана з долями стародавніх народів Єгипту, Вавилону, Китаю, Греції, Персії, Рима, обіймає багато століть і відрізняється чималою своєрідністю в різних країнах.

Усі політичні теорії відображають реальні політичні відносини суспільства. Тому політичні теорії змогли з'явитись тільки з утворенням політичного життя суспільства і появою держави.

Політична думка в своїй історії проходить декілька етапів. Історично першою формою пізнання політики було її релігійно-міфологічне трактування. У II-I тисячоліттях до н. е. панували уявлення про божественне походження влади і суспільно-політичного устрою. Різні версії міфу відбивали можливі варіанти упорядкування і регуляції відповідних суспільних відносин.

Але вже у VIII-VI ст. до н. е. намітилася тенденція відходу від релігійно-міфологічного до більш раціонального, «земного» погляду на світ взагалі, на державу, владу, право - зокрема.

Згодом ця тенденція знайшла своє втілення та оформилася у вченнях Будди в Індії, єврейських пророків Єремії, Ісаї та інших - у Палестині, мудреців софістів і філософів - у Греції, юристів - у Римі.

З часом політичні погляди набувають певної філософсько-етичної спрямованості.

У Давньому Китаї фундаментальну роль в історії розвитку політичної та етичної думки відіграло вчення Конфуція (551-479 до н. е.) -конфуціанство, що стало певного роду еквівалентом релігії.

Головна праця Конфуція – «Луньюй» («Бесіди і судження»). Визнаючи божественну і природну сторони походження влади, Конфуцій свій головний інтерес вбачав у тому, як улаштувати життя людей, забезпечити мудрий і справедливий порядок у державі. Цей порядок припускає п'ять видів відносин: володаря і підлеглих, чоловіка і дружини, батька і сина, старшого і молодшого братів, друзів.

У перших чотирьох повинне бути повеління з одного боку, і повне підпорядкування - з іншого. Панувати необхідно справедливо і з натхненням, підпорядковуватися - правдиво і щиро. У дружбі ж керівним принципом повинна бути взаємна добродіяльність.

Основними категоріями конфуціанства є поняття «шляхетного мужа»

(чоловіка), «людинолюбства» і «правил ритуалу». Управляти державою повинні шляхетні чоловіки на чолі з володарем – «сином неба», причому шляхетність Конфуцій визначає не за походженням, а за моральними якостями і знаннями людей.

Основою політичного вчення Конфуція є принцип доброчинності, людяності. На запитання, що таке людяність, він відповідав: «Тримати себе із шанобливістю вдома, благоговійно ставитися до справи і чесно поступати з іншими».

Найвищою метою його етичного кодексу було встановлення справедливої соціально-політичної структури у суспільстві та державі. Соціальний порядок Конфуцій вбачав у тому, щоб у суспільстві все перебувало на своїх місцях і кожний знав свої права й обов'язки. «Володар повинен бути володарем, слуга - слугою, батько - батьком, син – сином».

В цілому, політичні ідеї Конфуція спрямовані на досягнення внутрішнього зв'язку між верхами і низами суспільства та стабілізації управління. Регулювання політичних відносин за нормами доброчинності у вченні Конфуція різко протиставляється управлінню на основі законів.

З критикою конфуціанства виступили легісти (законники) - прихильники наряду китайської політичної думки IV ст. до н.е. фундатор легізму Шан Ян (390-336 рр. до н. е.) вважав, що заклики до доброчинності в конфуціанському стилі - балачки, а конфуціанці - паразити, що сидять на шії народу. Легісти розробили власне вчення про техніку реалізації влади, засновану на жорсткій системі адміністративних розпоряджень.

Уявлення легістів про суворі закони як основний засіб управління пов'язані з їхнім розумінням взаємовідносин влади і мас: ці відносини мають непримиренний характер за принципом «хто-кого». «Коли народ сильніший за свою владу - держава слабка; коли ж влада сильніша за свій народ - армія могутня». Тільки насильницькими методами, вважали легісти, можна навести і підтримувати порядок у суспільстві.

Обіймаючи посаду прем'єр-міністра (царство Цинь), Шан Ян здійснив ряд драконівських реформ, що сприяли посиленню одноособової влади та її військової могутності. Метою правління, вважав він, є зміцнення влади правителя і здійснення завойовницьких походів проти сусідніх держав, захоплення їхніх земель. Народ же, піддані є не більш, ніж простий засіб для досягнення цієї мети.

Якщо конфуціанство вважало державу великою сім'єю, у якій володар - турботливий батько, то у легістів народ - матеріал, із якого можна ліпити, що завгодно.

Шан Ян радить правителю поводитися з підданими, як гончар поводить з глиною; народ має перебувати під постійним контролем, під страхом суворого покарання виконувати все те, що йому диктує держава.

Крім Шан Яна, погляди легістів поділяли і розвивали численні видатні представники школи «законників». Усі вони в різних варіаціях відстоювали необхідність суворих законів як засобів управління. Таким чином, до II ст. до н.е. офіційна державна ідеологія в Китаї поєднувала в собі як конфуціанство,

так і легізм. Проте перевага конфуціанства зберігалася аж до Синхайської революції 1911-1913 рр.

З численних мислителів Давньої Греції особливе місце в розвитку політичної думки займають Сократ, Платон і Арістотель.

Сократ (469-399 до н.е.) - видатний мислитель, який залишив глибокий слід у розвитку політико-правової думки. Дві його провідні ідеї мають особливе значення.

По-перше, це принцип законності: у своєму ставленні до закону Сократ був принциповим прихильником законності. Він ототожнював законність і справедливість та вважав, що у суспільстві повинні панувати не сила і примус, а добродесність і справедливість. Принцип законності Сократ використовував і як найважливіший критерій класифікації та характеристики форм державного устрою і правління. Так, упорядкованими державами з добрими законами він називав Спарту і Крит, аристократичними помірно-олігархічними державами - Фіви і Мегари. Негативно ставився до «крайньої» демократії Афін, що погрузли у користолобстві громадян і некомпетентному демократичному правлінні. Владу, що базується на волі народу та державних законах, Сократ іменував царством; владу ж проти волі народу, що спирається не на закони, а на свавілля правителя - тиранією, до якої він ставився різко негативно, як до режиму беззаконня, свавілля і насильства.

По-друге, принцип верховенства знань та інтелекту в управлінні державою; правити повинні знаючі. Це твердження, що відбиває ідеальні уявлення Сократа про розумно-справедливі засади держави, стосується всіх політичних форм: «Царі і правителі не ті, що носять скіпетри, не ті, що обрані знатними вельможами, і не ті, що досягли влади шляхом жереба, насильства чи обману, - але ті, що вміють правити». Проблема політичного блага є проблемою розумного упорядкування поведінки людей.

За Сократом, для досягнення досконалості суспільних, політичних відносин необхідним є панування розуму над свавіллям волі. Тобто, в державі правити повинні добрі люди, які знають свою справу.

Платон (427-347 до н. е.) один із найвидатніших мислителів не тільки античної, але і всієї історії філософії і політичних вчень. Політичні погляди Платона викладені в діалогах «Держава», «Політика» і «Закони». Платон - учень Сократа, протягом восьми років він ходив за Сократом буквально по п'ятах і записував усе, що чув від учителя. Після смерті Сократа Платон 12 років мандрував, а по поверненні до Афін заснував свою школу, що одержала назву Академії та проіснувала майже тисячу років.

Будучи філософом-ідеалістом, Платон розробляє ідеальні варіанти суспільного устрою, зокрема, проект ідеальної держави. Платон вважав, що ідеальна держава повинна відповідати природі людини, що містить у собі три складові частини: розумну, люту і ту, що жадає. В ідеальній державі розумній частині відповідає верства правителів, лютій - верства воїнів, що жадає - верства селян і ремісників. Кожна верства зайнята своєю справою: правителі (філософи та люди науки) управляють державою, воїни її захищають, селяни і ремісники виробляють матеріальні блага.

Аби захистити правителів-філософів від будь-яких низьких пристрастей, пов'язаних із володінням власністю, Платон наполягав на її ліквідації для них, а також виступав за скасування для правителів індивідуального шлюбу і моногамної сім'ї.

Для воїнів також пропонувалися суворі обмеження - вони не повинні мати власних будинків, землі, для них не передбачався інститут сім'ї, запроваджувалася спільність дружин, народжуване потомство переходило на виховання до держави.

В ідеальній державі не повинно відбуватися ніяких змін, оскільки і так все влаштовано найкращим чином. Інтереси окремої людини, меншості, «частини» повинні підпорядковуватися інтересам більшості й «цілого». Людина для держави, а не держава для людини - кредо політичної філософії Платона.

Видатні вчені ХХ ст. А. Тойнбі і К. Поппер розцінювали ідеальну державу Платона як реакційну утопію тоталітарного напрямку, тому що в такій державі передбачався тотальний контроль держави над людиною в усіх сферах її життєдіяльності, включаючи особисте життя. Саме за пріоритет держави на шкоду щастю окремої особистості критикував Платона і його учень Арістотель, якому належить фраза, що згодом стала загальновідомою: «Платон мені друг, але істина дорожча».

Платон створив не тільки вчення про ідеальну державу, але і дав характеристику іншим формам правління. Такі політичні форми, як тимократія, олігархія і демократія він вважав недосконалими.

Тимократія - влада сильних воїнів - завжди буде схильна воювати, тому що війна - це засіб збагачення приватних осіб пристрасть до збагачення призводить на державні посади багатіїв. Так, тимократія може перерости в олігархію.

Олігархія - влада небагатьох багатих - усуває від управління незаможних, розколює суспільство на дві держави - багатіїв та бідняків, що будуть перебувати у постійній ворожнечі. Перемога бідних людей означає перехід до демократичного державного устрою.

За Платоном, демократія - влада народу - устрій, що не має належного управління; це - влада мас, пересічності, що призводить до зіпсуття моральності, воцаріння нахабності, свавілля і безсоромності. За демократії багато питань вирішуються за допомогою жеребу, обговорюються на форумах. А на народних зборах усе вирішує криклива юрба, якою управляють спритні демагоги, тому демократія - це не влада народу, а влада тих, під чий вплив народ перебуває. Отже, демократія короткочасна, незабаром юрба поступається владою одноособовому тирану, і з крайньої свободи, говорив Платон, виникає найжорстокіше рабство. Люди втомлюються від відсутності порядку - з'являється тиран, який наводить порядок, але позбавляє свободи.

У діалозі «Політика» Платон висвітлює ряд політико-правових проблем. Так, політика - це царське мистецтво, що потребує знань і умінь керувати людьми. За наявності у правителів цих здібностей вже не важливо, правлять

вони за законами чи без них. В інших державах, де немає істинних правителів, управління має здійснюватися за законами, написаними знаючими людьми. Таким чином, роль законності в схемі Платона - допоміжна.

Арістотель (384-322 до н. е.) - автор понад двадцяти політико-філософських праць, головна з яких – «Політика». Творчість Арістотеля оцінюється як найвище досягнення античної політичної думки - він заклав основи теорії політики.

Як і Платон, Арістотель зазначав, що будь-якому індивіду властиві нестримні пристрасті і прагнення. Однак якщо Платон вважав, що ці пристрасті можна приборкати лише за допомогою сили, то Арістотель закликав досягти цього пануванням розуму над низькими інстинктами та за допомогою політики, держави.

Держава, говорив Арістотель, виникає з необхідності людей спілкуватися, допомагати один одному, для задоволення їхніх спільних потреб.

Маючи уявлення про справедливість і несправедливість, добро і зло, істину і неправду, люди можуть жити в умовах державного спілкування. Головне в державі - влада, що об'єднує її і не дозволяє розділитися на окремі сім'ї. У державі, як і в сім'ї, хтось повинен управляти, а хтось підпорядковуватися. Держави відрізняються формами організації влади.

Головне завдання політичної науки Арістотель вбачав у тому, щоб відшукати найбільш досконалу форму державного устрою. Проаналізувавши 158 відомих йому державних устроїв, Арістотель розробив типологію форм державного устрою. Основою типології є три критерії:

v кількісний - число правлячих осіб (один, декілька, більшість); цей критерій Арістотель вважав не головним, тому що будь-яке число правителів може правити погано;

v якісний - які цілі переслідує, у чиїх інтересах здійснюється влада: в інтересах усіх громадян держави (у загальних інтересах) або в інтересах правителів (у приватних інтересах);

v майновий - правлять багаті чи бідні; збігається з кількісним критерієм: правління меншості (багаті) або більшості (бідні), тому самостійної ролі в типології державного устрою не відіграє.

За цими критеріями Арістотель розділив усі форми державного устрою на «правильні» і «неправильні».

До «правильних» форм Арістотель відніс: монархію (правління одного, але на загальне благо), аристократію (правління кращих людей в інтересах усіх), політію (збалансоване правління відібраної на основі цензу більшості заради загального блага).

Політію Арістотель вважав кращою формою держави, тому що вона поєднує принципи аристократії (добročинність), олігархії (багатство) і демократії (свобода). За політії у звичаях домінує помірність, у майні - середній достаток, при владі - середній клас.

«Неправильними» формами державного устрою Арістотель вважав:

тиранію (необмежене правління одного в корисливих інтересах), олігархію (правління небагатьох багатих заради власного блага), демократію (правління незможної більшості, що здійснюється у власних інтересах).

За Аристотелем, політичне правління - це правління закону, а не людей: правителі, навіть кращі, схильні до почуттів і афектів, закон же – «урівноважений розум». Арістотель не розмежовує державу і суспільство. У його вченні, як і у вченні Платона, мають місце тоталітарні тенденції: людина - частина держави, особисті інтереси строго підпорядковані загальному суспільному благу.

Висновок: Отже, для політичної думки античності характерні такі риси:

ь пошук ідеальної моделі держави, здатної забезпечити справедливість і порядок;

ь трактування політики як форми цивілізованого буття людей, що передбачає єдність держави, суспільства й окремого індивіда;

ь відсутність чіткого розмежування філософії, етики і політики, що зумовило моралізаторський характер праць політичної проблематики.

1.2. Політичні вчення епох Середньовіччя і Відродження

У V-XVI ст., тобто в епоху Середньовіччя, філософсько-етичні концепції політики в Західній Європі витісняються релігійною (християнською) концепцією. Центральною проблемою політичних вчень цього періоду є питання: яка влада повинна мати пріоритети - духовна (церква) чи світська (держава). Ідеологи церкви доводили, що могутність правителів походить від церкви, а церква одержала свою владу безпосередньо від Христа; звідси - християнські государі зобов'язані підпорядковуватися главі християнської церкви.

Одним із засновників християнської політичної теорії був Фома Аквінський (Аквінат) (1225-1274). Аквінський стверджував, що влада є божественним законом, вона повинна нести людям добре, гарне, благо. Однак форми і засоби досягнення влади, її організації та реалізації можуть бути несправедливими, противними ідеї бога. Наскільки дії влади відступають від волі божої, настільки вони суперечать інтересам церкви, настільки піддані мають право чинити цим діям опір.

Для юристів важливим є факт розробки Аквінським соціальної теорії закону. Головною тезою в цій теорії є вічність закону як уособлення універсальних норм, загальних принципів божественного розуму, що управляє всесвітом. Вічний закон існує в Богові, тотожний йому й існує сам по собі. Усі інші закони є похідними від вічного закону і пов'язані з ним особливими відносинами субординації. До числа таких законів Аквінський відносить природний закон, що є відбитком вічного закону в людському розумі, у свідомості мислячої істоти. Оскільки першоосновою практичного розуму є добро, то до природного закону відноситься все те, що стосується добра, самозбереження і продовження людського роду. Конкретизацією природного закону є людський закон (позитивний закон), головне призначення якого - силою, страхом спонукати людей уникати зла і досягати добродійності. На початку XVI ст. майже вся Європа зазнала впливу

Реформації - релігійного і політичного руху, спрямованого проти католицької церкви. Мартін Лютер (1483-1546) поклав початок лютеранському (протестантському) віросповіданню. Лютер чітко розмежовує сферу євангелічну, тобто власне релігійну, і сферу закону, яка належить до компетенції держави. Система лютеранських політичних поглядів вкрай суперечлива. З однієї сторони, Лютер закликав маси звільнитися від політичного й ідеологічного пригнічення з боку церкви, надати мирським інститутам і світській державі силу та авторитет релігійної. З іншої - лютеранська система, реформаторська у релігійному аспекті, не була такою у політико-правовому. Лютер був противником народного розуміння Реформації як боротьби за соціальну справедливість і євангельську рівність. Одним із найяскравіших політичних мислителів епохи Відродження був італієць Нікколо Макіавеллі (1469-1527) - фундатор світської політичної науки. Його погляди викладені у працях «Володар», «Міркування з приводу першої декади Тита Лівія», «Мистецтво війни». Макіавеллі заперечував теологічне уявлення про політику та державу, ставив людину з її інтересами у центр світогляду, розглядав політику як автономну сферу людської діяльності, що має свої закони, які не збігаються з нормами християнської моралі. «Політика, - зазначав Макіавеллі, - це сукупність засобів, необхідних для того, щоб досягти влади, утримати її та плідно реалізувати. Політика - це відносини з владою, що зумовлені обставинами і залежать від народу чи могутності володаря, а також від певних ситуацій».

Макіавеллі вважав, що володар повинен забезпечити неподільність політичної влади в державі, концентруючи її у своїх руках. Володар має виступати у ролі опікуна народу, не турбуючись особливо про етичні норми. Макіавеллі писав: «Якщо володар хоче зберегти владу, то повинен навчитися відступати від добра»; а заради збереження єдності держави - піти проти свого ж слова: «Завбачливий володар не повинен виконувати свої обіцянки, якщо таке виконання шкідливе для нього», «Володар повинен майстерно володіти мистецтвом удаваності й обдурювання... Людина, що вміє добре брехати, завжди знайде достатньо легковірних людей, що охоче дозволять себе ошукати».

Політична концепція Макіавеллі ґрунтується на ідеї створення сильної національної держави, вільної від тиранії та чужоземців. Для досягнення державної могутності всі засоби і методи, включаючи нехтування мораллю, на думку Макіавеллі, виправдані. Тому «макіавеллізмом» деколи називають політику, засновану на культурі сили, ігноруванні норм моралі й спрямовану на досягнення успіху будь-якою ціною. Водночас гасло «мета виправдовує засоби» Макіавеллі не абсолютизував.

Мислитель розрізняв три форми держави: одновладдя, правління небагатьох, правління всього народу і констатував види влади - монархію, аристократію та демократію. Найкращою вважав «змішану владу», яка б втілила у собі найкращі риси кожного виду влади. Макіавеллі був прихильником контролю та рівноваги у функціонуванні державного механізму.

Проте найвизначнішою заслугою Макіавеллі як видатного теоретика політики є формулювання предмета і методу політичної науки. Предметом цієї науки він вважав владу в усіх її проявах, а методом - пряме спостереження за фактами: за поведінкою лідерів і мас, за їхньою взаємодією. У його працях подається також весь перелік методів, що використовуються у сучасній політичній науці: соціологічний, психологічний, антропологічний тощо. З іменем Макіавеллі пов'язане завершення становлення політики як самостійної сфери людської діяльності.

1.3. Політичні вчення Нового часу

Одним із перших теоретиків політики раннього Нового часу по праву вважають французького мислителя і правознавця Жана Бодена (1530-1596). У своїй роботі «Шість книг про республіку» він першим дав визначення суверенітету як найважливішої ознаки держави - суверенітет державної влади означає вищу, необмежену, неподільну владу, незалежну ні від папи, ні від імперії, ні від внутрішньокласової боротьби. Боден так само, як і Макіавеллі, чітко відокремив політику від релігії та моралі. Як ідеолог французького абсолютизму, головними рисами абсолютної влади вважав її необмеженість та неподільність.

Задовго до Монтеस्क'є Боден звернув увагу на вплив навколишнього середовища на побут, темперамент, психологічні особливості людей і форми їхнього співіснування, виклавши власну геополітичну теорію у книзі «Метод легкого вивчення історії». Боден зазначав, що для жителів півдня характерною є звичка до споглядання, що дозволила їм відкрити таємниці природи, установити принципи математики, досягнути сутності релігії та небесних тіл. Від жителів середньої смуги походять закони, звичаї, адміністративне право, торгівля, красномовство і політика. У жителів півночі зародилася механіка, гармати, плавка металів, друкарство. Жителі півдня - скарєдні, частіше вдаються до страху Божого, жителі півночі цінують фізичну силу, схильні до здирств, а люди середньої смуги керуються законами і справедливістю.

Томас Гоббс (1588-1679) - англійський мислитель, який у своїй праці «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та цивільної» проголосив концепцію суспільного договору, як підстави влади і суспільного порядку. Державу Гоббс розглядав як спільноту людей, організацію, подібну до чудовиська Левіафана; її ланкою є окрема людина, головним мотивом вчинків якої виступає егоїзм, істота жадібна, боязлива та честолюбна. Внаслідок цього виникає фатальна неминучість «війни всіх проти всіх». Проте страх смерті й інстинкт самозбереження домінують над іншими пристрастями. Загроза взаємного знищення спонукає людей під впливом природного розуму (тобто згідно з природними законами) шукати миру, відмовлятися від природного права, тобто права всіх на все, розмежувати права та обов'язки, укласти суспільний договір про утворення держави. Люди підпорядковуються монарху, добровільно обмежують свою свободу в обмін на закон, що гарантує їм власну безпеку. На думку Гоббса, абсолютна влада держави - гарант миру і реалізації природних законів, серед яких особливо

виділяв вимогу рівності всіх перед законом і захист приватної власності.

Джон Локк (1632-1704) - англійський мислитель, виклав свої політичні погляди в праці «Два трактати про державне управління». Локк вважається основоположником лібералізму, він першим чітко розділив поняття «особистість-суспільство-держава» і поставив особистість над усе. Від природи, у природному стані всі люди народжуються вільними і рівними у праві на життя, свободу, власність як засіб досягнення свободи. Держава, заснована укладенням суспільного договору, зобов'язана охороняти життя людей, свободу і приватну власність. Проте, на відміну від Гоббса, який цілком відмовився від природних прав на користь держави, тріада прав Локка - на життя, свободу і приватну власність - є невідчужуваною від людини. Держава підпорядковується суспільству, а суспільство - особистості. Важливе місце в концепції Локка займає ідея відокремлення влади від держави. Сувереном, тобто носієм верховної влади, на думку Локка, є народ, який має право передати цю владу законодавчому органу. Якщо ж останній діє всупереч народній волі, він має бути замінений. Тобто, народ має право здійснити революцію, яка встановить нову владу, але не ліквідує державу. Діяльність держави повинна бути обмежена функцією вершителя правосуддя, а в інші сфери життя людей воно не втручається. Заслугою Локка також є висунення концепції поділу державної влади на законодавчу, виконавчу (яка виконує і судові функції) та федеративну, що відає міждержавними відносинами. Це, на його думку, має запобігти деспотичному використанню влади.

Шарль-Луї Монтеск'є (1689-1755) - видатний французький мислитель, один з основоположників буржуазного лібералізму. Заслугою Монтеск'є є всебічна розробка теорії поділу влади, а також розробка проблеми чинників, що визначають «образ правління» («дух законів»).

Слідом за Локком, Монтеск'є виділив три гілки влади: законодавчу, виконавчу і судову, кожна з яких має здійснюватися особливими державними органами, які при виконанні своїх функцій є незалежними один від одного. Крім того, поділ влади припускає надання їм спеціальних повноважень із тим, щоб обмежувати і стримувати один одного, коли «одна влада зупиняє іншу». Найпослідовнішим втіленням цих принципів Монтеск'є називав державний устрій Англії, де законодавча влада - парламент, виконавча - король, судова - присяжні. Розглянута ним тріада влади стала класичною формулою конституціоналізму як для Нового, так і Новітнього часу.

Держава, на думку Монтеск'є, з'являється тоді, коли стан війни, що виникає у суспільстві, не може бути припинено без насильства. Проте обов'язковою передумовою утворення держави є згода всіх людей стати її громадянами. Суспільний договір, за концепцією Монтеск'є, є не угодою, а лише передачею народом влади правителям; при цьому народ тільки делегує свою владу. Він може без згоди правителів змінити форму правління, якщо правителі зловживають одержаною владою і правлять тиранічне.

Закономірності суспільного життя Монтеск'є розкриває через поняття загального духу законів (звідси - назва його головної праці – «Про дух

законів»). Проблеми форми правління вирішуються у тісному зв'язку з теорією факторів суспільного розвитку. Моральні і фізичні фактори в їх сукупності безпосередньо впливають на природу і принципи різних форм правління. Особливого значення Монтеск'є надавав географічним факторам. Так, на жаркому півдні, щоб змусити людей працювати, слід підтримувати страх покарання, а оскільки жара розморює сили, послабляє мужність людей - там частіше укладається деспотизм. На загальний дух законів впливають також ґрунт (родючий - сприяє підпорядкуванню, безплідний - сприяє свободі, люди хоробрі та войовничі); розміри і розташування країни (великі за розміром держави схильні до деспотизму); ландшафт (гори й острови сприяють свободі, тому що перешкоджають доступу завойовників у країну); чисельність населення тощо.

Жан Жак Руссо (1712-1778) - видатний французький просвітитель, представник політичної думки XVIII ст. Руссо був представником інтересів не тільки «третьої верстви», куди входили фінансисти і купці, але й інтересів задушливих нуждою і гнобленням представників «четвертої верстви» - найбідніших селян, ремісників, робітників. Ядром його політичної програми є ідея народного суверенітету як основний принцип республіканського ладу.

Вихідним пунктом політичної концепції Руссо є «колективне ціле», «загальна воля народу», «політичне тіло», чим є держава. Суверенітет народу, вважав Руссо, не може бути ніким персонально представлятися у законодавчій владі. Закони ратифікуються «само особно» народом. Народні депутати не можуть бути представниками народу, вони тільки його комісари; вони нічого не можуть ухвалювати остаточно: будь-який закон, що народ не ратифікував самоособно, - недійсний; це навіть не закон. Так само рішуче він відкидає принцип поділу влади: «Воля або є загальною, або не є; вона являє собою волю народу, як цілого, або тільки однієї його частини». Народ у цілому - джерело і носій політичної влади. Руссо - послідовний прихильник самоврядування народу, що найкраще реалізується в республіканському устрої. Тріаду в ліберальній схемі «особистість-суспільство-держава» Руссо виставляє в іншій послідовності - «суспільство-держава-особистість», заперечуючи самотійну роль особистості і підпорядковуючи її інтересам суспільства. Водночас, він не знімає відповідальності особистості перед суспільством, підпорядкування особистості законам держави. Руссо проголошував ідеї рівності людей та культу природи й почуттів. Будучи прихильником теорії суспільного договору, Руссо, на відміну від Гоббса, вважав, що у природному стані не тільки не було війни всіх проти всіх, але між людьми панували дружба і гармонія («Про суспільний договір»).

Логічним продовженням європейських традицій політичної науки були ідеї американських мислителів Б. Франкліна (1706-1790), Дж. Адамса (1735-1826), Т. Джефферсона (1743-1826), Дж. Медісона (1751-1836), А. Гамільтона (1755(57)-1804). Більшість із висунутих ними ідейних принципів і постулатів формувалися як політичні вимоги в ході боротьби Сполучених Штатів Америки за незалежність, а потім були закріплені в конституційних документах.

У XIX ст. Англія - батьківщина європейського лібералізму - дала світу багатьох гідних його представників: Еремія Бентам (1748-1832) - один із видатних теоретиків моралі і права, представник утилітаризму (лат. utilitas - користь, вигода); Дж. С. Мілл (1806-1873) - яскравий представник класичного лібералізму та інші.

У Франції антифеодальну ідеологію французької буржуазії виражало багато політичних мислителів; найвидатніші з них - Б. Констан (1767-1830), якого вважають духівником лібералізму на європейському континенті, і А. Токвіль (1805-1859) - видатний теоретик демократії та, одночасно, послідовний ліберал.

Німеччина представлена багатьма мислителями, які розробляли проблеми лібералізму. Найвидатніші з них - І. Кант (1724-1804) і Г. Гегель (1770-1831). Кант відстоював ідею автономії кожної особистості, абсолютну цінність кожної людини і неприпустимість її перетворення в знаряддя досягнення чийось цілей. Він був прихильником довірливої теорії держави, розвивав ідею правового обмеження державної влади, розробив проект створення федерації самостійних рівноправних держав. Г. Гегель один із перших розробив і розмежував категорії «громадянське суспільство» і «правова держава», створив основи теорії групових інтересів, які розглядав як базу суспільного.

Особливе місце в розвитку вчень про політику і політичні системи посідає марксизм. Його основоположниками К. Марксом (1818-1883) і Ф. Енгельсом (1820-1895) написані багатотомні праці по перебудові суспільства. Основними ідеями марксизму у сфері політології є:

- v політика, політичні відносини - явища, надбудовані над економічним базисом; політика відображає економічний базис, але й активно впливає на його формування і розвиток;

- v держава - продукт класових протиріч і служить інтересам економічно панівних класів;

- v економічно панівний клас панує і політичне, й ідеологічно;

- v політичні погляди людей формуються під впливом їхнього стану в суспільстві і визначають цей стан;

- v аналіз суспільного стану класів, соціальних верств і груп - вихідний пункт для розуміння політичного становища мас;

- v в альтернативному (комуністичному) суспільстві на місце держави прийде комуністичне самоврядування народу, «влада народу за допомогою самого народу», що своєю дією охоплюватиме всі сфери суспільства.

Певне місце в розвитку політичних ідей Нового часу посідають українські вчені. Українська політична думка розвивалася в загальному річищі політичних вчень, особливо тісно вона перепліталася з передовою думкою російських вчених, мислителів. Проте, особливу увагу українські вчені приділяли проблемі децентралізації державних структур, розвитку регіонального і національного самоврядування.

У 1845-1846 рр. в Києві виникла таємна політична організація - Кирило-Мефодіївське братство. Ініціаторами створення братства були М. Гулак, М.

Костомаров і В. Білозерський, до яких згодом приєдналися Т. Шевченко, П. Куліш, О. Маркевич та інші. Програма братства, викладена у «Книзі буття українського народу» та інших документах, передбачала боротьбу проти самодержавства, кріпосного права, за федерацію слов'янських республік, з наданням кожному народові автономії. Братство відстоювало ідею свободи та рівності для всіх слов'янських народів, насамперед - українського, що багато століть зазнавав колоніального гноблення.

М.Д. Драгоманов (1841-1895) вважається «батьком української політології». Він вперше у світовій практиці обґрунтував небезпеку унітарних держав і виступив за автономно-федеративний устрій держави, на основі якого можуть бути вирішені соціально-економічні, державно-політичні і національні проблеми. Основою федеративної держави Драгоманов визначав обласну автономію місцевого самоврядування, що вирішує всі внутрішні справи на своїй території. Особистість Драгоманов вважав найвищою цінністю й основою будь-якого соціального порядку. Проте це можливо лише за умови об'єднання людей в асоціації («громади») на засадах самоврядування.

І.Я. Франко (1856-1916) - поет, публіцист, філософ, вчений, світогляд якого формувався під сильним впливом Т. Шевченка. Він вкрай негативно ставився до політичної системи Російської імперії і до того становища, у якому перебував у цій імперії український народ. Чималий інтерес Франко проявляв і до марксизму, особливо до економічного вчення К. Маркса. Водночас він піддав гострій критиці ряд марксистських положень, передбачив у край негативні наслідки реалізації деяких постулатів марксизму. Особливе місце в працях Франка посідали національні проблеми в майбутньому суспільстві. Він закликав українську інтелігенцію сприяти формуванню української нації як суспільного культурного організму, здатного до самостійного політичного життя, спроможного протистояти асиміляційним процесам.

М.С. Грушевський (1866-1934) - автор близько двох тисяч книг, статей, рецензій, фундатор української історичної школи, перший Президент України. Центральним напрямом його політологічних досліджень була проблема національного самовизначення. Глибокі знання історії європейських народів і, насамперед, України і Росії, дозволили йому говорити про існування об'єктивних законів, що визначають політичне життя націй, народностей і етносів. Розвиваючи ідеї Драгоманова про децентралізацію держави на основі національної і регіональної автономії, Грушевський визначив федеративний устрій держави як найбільш прийнятний для багатонаціональної держави. Така держава повинна складатися з національно-територіальних утворень, наділених місцевим самоврядуванням. Причому значна частина владних повноважень повинна бути передана на місця, у тому числі право приймати місцеві закони. Таким чином, українські вчені сформулювали ідею поділу влади по вертикалі, що є своєрідним доповненням до класичної теорії поділу влади Монтеस्क'є. Ці ідеї не менш актуальні і в наш час. Якщо горизонтальний поділ влади нині існує

у всіх цивілізованих країнах, то вертикальний просувається надзвичайно важко. Це пов'язане з необхідністю звільнення багатьох народів від поневолення (колоніалізму) і ліквідації будь-яких форм гноблення, що існують донині.

З кінця XIX ст. почався сучасний, або позитивістський період у розвитку політичної думки, коли розробляється низка політологічних концепцій, які є безпосереднім узагальненням практики і мають інструментальне значення. Значний вплив на їх формування мав філософсько-соціологічний напрям під назвою "позитивізм". Він почав складатися ще в 30-х роках XIX ст., але набув великого авторитету на зламі XIX і XX ст. Його основні постулати в XIX ст. були сформульовані у працях О. Конта, Г. Спенсера, Дж. С. Мілля. Головне устремління позитивізму - відмова від абстрактних розмірковувань про суспільство й державу і створення "позитивної" соціальної теорії, котра повинна була стати такою ж доказовою і важливою для практики, як природничі теорії.

Під впливом позитивізму у сфері політичних досліджень формуються нові концепції влади і її відносин із суспільством, розробляється методологія емпіричного дослідження, а в першій чверті XX ст. складаються умови для становлення відмінної від традиційної, нової поведінкової (бігейвіористської) політології. Великого поширення набуває порівняльний аналіз політичних систем. Нові концепції і підходи засвідчують прагнення політології бути не просто описовою наукою, що характеризує історичні форми держав, режимів, норм права і таке інше, а наукою, яка має інструментальний характер і може довести свою суспільну необхідність розробленням конкретних рекомендацій.

Найвпливовішою постаттю у галузі політичної теорії на зламі століть був, безперечно, Макс Вебер (1864-1920). Його концепції про природу політичної влад, її характер, взаємовідносини владних структур із суспільством мають неперехідне значення. Сфера наукових інтересів цього визнаного класика соціології (загальної та політичної) надзвичайно широка. М. Вебер розробив концепцію ідеальних типів (взірців-схем), які дають можливість найбільш зручним способом упорядковувати емпіричний матеріал конкретних досліджень, розробив концепцію трьох типів легітимного панування. Йому ж належить і перша спроба визначити типи політичного лідерства.

Головною ідеєю М. Вебера була ідея раціональності, що знайшла втілення у сучасному західному суспільстві з його раціональною релігією (протестантизмом), раціональним правом і управлінням (раціональна бюрократія), раціональним грошовим обігом.

Раціоналізм політичного життя, за Вебером, полягає в утвердженні інститутів права, парламентаризму й сучасної адміністрації.

Особливої уваги М. Вебер надавав обґрунтуванню концепції раціональної бюрократії. Він описав раціональний тип функціонера, який, на його думку, мусить бути вільною людиною, займати посаду згідно з угодою і відповідно до кваліфікації, здійснювати владу за законом, чітко виконувати

офіційні обов'язки, проявляти лояльність до влади, неодмінно мати гарантовану перспективу професійної кар'єри.

М. Веберу належить дуже поширена думка про всесильність бюрократії. Полемізуючи з марксистами, він говорив, що якщо соціалізм переможе, то майбутнє суспільство буде не диктатурою пролетаріату, а диктатурою чиновників, бюрократії. Відзначаючи неухильність процесу бюрократизації світу, М. Вебер вбачав у ньому як позитивні сторони (раціоналізм і технічна досконалість системи управління), так і негативні (схильність бюрократії виходити за межі своєї компетенції та її невміння вирішувати нестандартні управлінські завдання). Головним джерелом конфліктів у політичному житті він вважав суперництво і боротьбу за владу між політичними партіями і бюрократією.

До основоположників політології ХХ ст. належать і італійський соціолог Гаetano Моска (1858-1941) та його співвітчизник Вільфредо Парето (1848-1923), що стали творцями сучасної теорії еліт. Спробу поєднати елітарні погляди на характер влади з визнанням цінностей демократії пізніше зробив німецький політолог К. Мангейм.

У з'ясуванні механізмів здійснення влади важливу роль відіграють концепції посередників у політичному житті, що також виникли на початку ХХ ст. До них слід віднести соціологічні дослідження політичних партій (М. Острогорський, Р. Міхельс). Останній, зокрема, висунув ідею про неминучість олігархічного переродження усіх демократичних партій і систем. У сучасних умовах вивчення політичних партій (М. Дюверже, Дж. Лапаломбара, Р. Маккензі, Дж. Сарторі) становить важливий напрям політологічних досліджень. У межах партіології багато уваги приділяється порівняльному аналізу політичних партій і партійних систем, виявленню їх специфіки і спільних рис у різних країнах, вивчаються тенденції одержавлення політичних партій у країнах "третього світу", становлення багатопартійності в державах, що переходять від тоталітаризму до демократії, у тому числі й на території колишнього СРСР.

З початку ХХ ст. у США дуже популярними стають концепції плюралістично-групового підходу до політики. Класичною у цьому напрямі політологічних досліджень є книга А. Бентлі «Процес державного управління. Вивчення суспільних тисків» (1908). Основна думка праці така: люди борються за досягнення своїх цілей у групах, в основі створення яких лежить спільність інтересів. Індивід і група первинні стосовно політичних структур, держави. Ніяка окрема організація не може й не повинна представляти все суспільство і нав'язувати йому свою волю. Загальний, спільний інтерес формується на основі балансу часткових інтересів. Ідеї А. Бентлі були підхоплені дослідниками, праці яких становлять підґрунтя ліберально-плюралістичної теорії влади й політики. Сучасні теорії заінтересованих груп (Д. Трумен, М. Олсон), групових еліт і плюралістичної демократії (Р. Дал), груп тиску (В. Кей) розглядають політичний процес як взаємодію груп у процесі розподілу ресурсів у суспільстві.

З кінця 20-х - початку 30-х років під впливом економічної кризи

Сполучені Штати пішли шляхом оновлення ліберально-демократичних принципів і розширення соціальної ролі держави. У цей період політологія перетворюється на поведінкову (бігейвіористську) науку, спрямовану на дослідження неформальних аспектів державного управління. Дослідники намагаються пояснити мотиви і чинники, що впливають на політичну поведінку людей, з'ясувати умови, необхідні для раціонального соціального планування і контролю. Формується соціально-психологічний напрям досліджень (Ч. Меріам, Г. Ласвелл). Увага дослідників перестала зосереджуватись тільки на законодавчих нормах, формальних інститутах влади та політичних ідеях і програмах, як це було в попередній період. Відтепер вона почала концентруватися на діях людей, що прагнуть досягнути своїх політичних цілей. Бігейвіористи підкреслювали наукову цінність не теоретичних досліджень, а емпіричних фактів, визнаючи за необхідність застосування методів інших наук, у тому числі природознавчих і точних, до аналізу політичних явищ.

Попри всю корисність бігейвіоризму до кінця 60-х років очевидною стала обмеженість суто емпіричного аналізу політики, який призвів до звуження прогностичних можливостей політичної науки. Завдання раціонального управління суспільством потребували ширших узагальнень, і в політології відбулися зміни, що дістали назву «постбігейвіористської революції». Політологи почали підкреслювати, що технічні прийоми дослідження важливі, але вони не повинні заважати бачити цілісну картину політичної реальності. Головне завдання політичної науки полягає не стільки в тому, щоб описувати та аналізувати ті чи інші факти, скільки в тому, щоб тлумачити їх у ширшому контексті домінуючих цінностей і актуальних соціально-політичних завдань. Отже, говорили вони, необхідно поєднувати науково-пізнавальні й нормативно-ціннісні аспекти політичної науки і мати більшу відповідальність перед суспільством.

Паралельно з цими змінами в методології політичної науки відбулася переоцінка співвідношення науки та ідеології. Суспільствознавство повернулося до визнання позитивної ролі ідеологій, виникла концепція «реідеологізацї», що прийшла на зміну популярній раніше концепції «деідеологізацї» («кінця ідеології»). Якщо наприкінці 60-х років тон задавали ті представники суспільно-політичної думки, які були прихильниками розмежування фактів і цінностей, то в наступний період з'явилося багато праць, автори яких доводять необґрунтованість спроб трактувати політику як сферу, вільну від цінностей, і пишуть про необхідність аналізувати її у тісному зв'язку з ідеологією.

Отже, суть постбігейвіористської революції - у відродженні інтересу до філософсько-теоретичних аспектів політичної науки і в їх синтезі з емпіризмом.

У цей період сформувалась сучасна порівняльна політологія, у межах якої розвивається методологія порівняльного аналізу, опрацьовуються теорії політичних систем і політичної культури, розробляються концепції плюралістичного суспільства, тоталітаризму, розвитку і політичної

модернізації. У працях учених цього напрямку (Г. Алмонда, Д. Аптера, С. Верби, Д. Істона, Дж. Лапаломбари, Л. Пея, С. Рігса) державно-політична система розглядається як механізм, який можна вдосконалювати, модифікувати відповідно до завдань, що стоять перед суспільством, а головна мета політичної науки вбачається у пошуках оптимальних методів регулювання цього механізму. У загально філософському плані вчені визначають політичну модернізацію як опанування людиною свого політичного середовища, а в конкретно-історичному - як розвиток політичних систем та інститутів у напрямі наближення їх до ліберально-демократичних систем. Загалом мова йде про процеси, які сприяють зростанню ефективності урядових і бюрократичних структур, про подолання відставання і суспільний прогрес.

Концепція політичного плюралізму стала одним із найпопулярніших теоретичних узагальнень сучасної західної політології. Вона уособлює ліберально-демократичний підхід до аналізу політики. В її розробленні брали участь такі вчені, як Ч. Ліндблом, Р. Дал, М. Кларк, Р. Нісбет та ін. Концепція ґрунтується на реальних процесах соціально-економічної і політичної диференціації сучасного суспільства, що знаходить свій вияв у розмаїтості, плюралізмі політичних інтересів, їх вільне самовираження і відстоювання веде до появи суперечностей і конфліктів між конкуруючими групами, з одного боку, але водночас вимагає від них пошуку компромісів і співробітництва, оскільки жодна з груп не може розраховувати на успіх без підтримки, хоча б часткової, з боку інших груп інтересів. Тому чим більша диференціація суспільства, чим різноманітніші інтереси суспільних груп, тим більша їх взаємозалежність, тим більша стабільність суспільства. Наявність у плюралістичному суспільстві соціальних конфліктів, при ефективних механізмах їх розв'язання, не тільки не загрожує існуванню політичної системи, а й сприяє її динамізму, подальшому розвитку.

Для розуміння процесів функціонування плюралістичного суспільства важливе значення мають дослідження у галузі теорії конфліктів, їх структури, тенденцій розвитку та способів подолання у різних сферах соціального і політичного життя, що мають на меті гармонізацію загальносуспільних цілей та індивідуальних і групових інтересів. Розглядаючи плюралістичне суспільство як суспільство демократичне, дослідники водночас далекі від його ідеалізації. Вони бачать і аналізують вади сучасної демократії.

Концепція тоталітаризму в її класичній формі складається у 50-ті роки. Вона виникла на основі аналізу й узагальнення політичної практики фашистської Італії та гітлерівської Німеччини, а також СРСР. Пізніше предметом додаткового дослідження став досвід Китаю, інших східноєвропейських країн і деяких держав "третього світу". Усі прихильники концепції тоталітаризму (Г. Арендт, З. Бжезинський, К. Фрідріх та ін.) визначають дві головні особливості тоталітарного суспільства: по-перше, тоталітарні політичні режими відрізняються прагненням контролювати не лише дії, а навіть емоції і думки населення, їм властиве тотальне

проникнення в усі пори суспільного і навіть приватного життя людей; по-друге, тоталітарні режими спроможні створювати для себе атмосферу масової підтримки, мобілізуючи суспільство (або його значну частину) в ім'я єдиної, ідеологічно обґрунтованої мети, що має загальносуспільне значення. Після краху комуністичних режимів у СРСР і країнах Центральної та Східної Європи актуальним стало розроблення теорій трансформації режимів та переходу до демократії, якими займаються такі вчені, як Л. Даймонд, Г. О'Доннел, Дж. Лінц, М. Плеттнер, А. Пшеворський, А. Степан, С. Хантінгтон, Ф. Шміттер та ін. Вони аналізують досвід латиноамериканських, східноєвропейських та інших країн, що здійснювали чи здійснюють перетворення у напрямі демократії, виводять певні закономірності, висловлюють свої думки щодо сприятливих і несприятливих інститутів і форм поведінки лідерів та еліт під час переходу тощо.

У кожній розвиненій країні сьогодні існує певна система політичних дисциплін теоретичного, практичного та емпіричного характеру; сформувалися національні школи і напрями в політології. США як найбільш динамічне суспільство ХХ – ХХІ ст. відзначається інтелектуальним лідерством у розвитку багатьох передових і пріоритетних наукових дисциплін, зокрема й політології. Але не менш важливими є дослідження політичних систем і політичних процесів національними політологічними школами європейських країн, включаючи і Україну, яка намагається в досить складній політичній ситуації сучасного світу, зайняти достойне місце в європейській співдружності країн.

В цьому плані укладачами навчального посібника запропоновано політичну палітру України ХХ ст. Для читача пропонується перелік всіх політичних структур і партій, називаються їх лідери, вказується і аналізується інформація про їх діяльність у структурі найвищої гілки влади.

Особливо цікавими в пізнавальному плані і у формуванні політичної культури людини є матеріали з політичного життя України ХХІ ст., участь нових політичних структур в боротьбі за владу сьогодні, які з'явилися на політичному подіумі держави в часи Революції Гідності і військової операції (АТО) на Сході.

Укладачі навчального посібника дякують авторам матеріалів (Інтернет, монографій, підручників і посібників, науково-популярних книг і інших джерел), які використані у навчальному посібнику «Історія політичної думки».